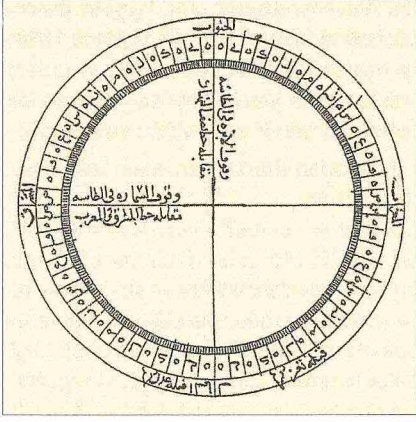

Sultan el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî'nin *Mu'înü'l-tullâb fi'l-'amel bi'l-uşurlâb* adlı eserindeki manyetik pusula çizimi (Kahire Dârü'l-küttübü'l-Misriyye, Teymûr, Riyâze, nr. 105, vr. 145⁹)

tılı biçimde bahsetmekte ve anlattıklarından bu pusulanın (hukka) dümcenin görebileceği şekilde bir pusula dolabına yerleştirildiği, dümcenin gerektiğinde ibreyi bir mıknaatısa sürtmek suretiyle doğru çalışır hale getirdiği, çünkü zaman zaman pusulada sapmalar olduğu gibi hususlar öğrenilmektedir (*Arab Navigation*, s. 292-293).

Osmanlı denizcisi Seydi Ali Reis de *Risâle-i Mir'ât-ı Kâinât min Âlât-ı İrtifâ* adlı eserinde (İÜ Ktp., TY, nr. 1804) "dâire-yi muaddel" dediği bir rasat aletini anlatırken ortasında bir müteharrik iğne evi bulunduğunu, mıknaatısa terbiye edilmiş olan iğnenin, kuzeyden doğuya ve güneyden batıya doğru 7 derecelik bir sapmayı işaret eden siyah çizgi üzerinde dört ana yönü gösterdiğini söylemektedir. Bu sapmayı bizzat tesbit ettiğini belirten müellif iğne ucunun tam olarak kuzey kutbunu gösterdiği şeklindeki yaygın bilgiyi gerçeğe uygun bulmadığını söylemektedir (Brice v.dğr., s. 2-3). Bugün dünyanın birçok müzesinde çeşitli dönemlere ait kuru ve sulu pusula örnekleri bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Avfi, *Lübâb*, Mukaddime, s. 46; Makrîzî, *el-Hıta*, I, 210; İbn Mâcid, *Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese* (trc. G. R. Tibbetts), London 1981, s. 292-293; W. Brice v.dğr., *The Dâ'ire-yi Mu'addel of Seydi 'Ali Re'is*, Manchester 1976; D. J. Boorstin, *The Discoverers*, New York 1985; L. Janin – D. A. King, "İbn al-Shâfir's Şandûq al-Yawâqit: An Astronomical 'Compendium'" (D. A. King, *Islamic Astronomical Instruments* içinde), London 1987, XII. makale, s. 187-256; D. A. King, "al-Ṭasa", *El* (İng.), X, 312-313; G. Basalla, *The Evolution of the*

Technology, Cambridge 1988; J. Needham, *Science and Civilisation in China*, Cambridge 1989, IV/1, s. 245-259; Sevim Tekeli, "İzzüddin b. Muhammed Al-Vefai'nin 'Ekvator Halkası' Adlı Makalesi ve Torquetum (Equatorial Armilla of 'Iz Al-Din b. Muhammad Al-Wafai and Torquetum)", *DTCFD*, XVIII/1-2 (1961), s. 227-259; P. G. Schmidl, "Two Early Arabic Sources on the Magnetic Compass", *Journal of Arabic and Islamic Studies*, I (1997-98), s. 81-132 [www.uib.no/jais/jais.htm]; E. Widemann, "Maghnâtiş", *El* (İng.), V, 1168-1169.

YAVUZ UNAT

PUT

Türkçe'ye **put** şeklinde geçen ve aslı Buddha ismine dayanan Farsça **but** kelimesi "bilinçli ve canlı olduğuna inanılan sûret veya heykel, tamamen veya kısmen bir dinî yapı içinde kurumsalaşmış ibadet konusu haline getirilmiş maddî obje, Allah'tan başka ilâh edinilen nesne" diye tanımlanır. Batı dillerinde putun karşılığı olarak kullanılan **idol** "görünüş, şekil" anlamında **eidos** kelimesinden türetilen **eidolon** gelir. **Eidolon**, "hayalet, belirsiz şekil, bir ayna veya suya yansıtılan sûret" gibi farklı mânalara sahiptir; aynı zamanda "insan zihninde oluşturulan sûret" anlamına da gelir. Homeros'tan itibaren Yunan metinlerinde nâdirenen rastlanan **eidolon** eski Yunan'da dinî bir mâna kazanmamıştır. Yunan dilinde **eidolon** kelimesine **Septuagint**'te (Eski Ahid'in Yunanca tercümesi) rastlanmaktadır. Bu kelime İbrânice Eski Ahid'de yer alan **aven** (yararsızlık), **elil** (hiçlik), **gillulim** (pislik), **pesel** (oyma put), **tse-lim** (heykel, sûret) gibi İbrânice kelimelerin karşılığında kullanılmıştır. Nitekim Eski Ahid'de putlardan bahsedilirken otuz farklı isme yer verilmiştir. Burada **eidolon**un sahte tanrılara işaret ettiği belirtilmiş ve onların boş şeyler, aldatmacadan ibaret faydasız sûretler, şekil verilmiş metaller ve oyulmuş ağaçlar olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu sebeple Eski Ahid'i Yunanca'ya çeviren mütercimlerin tercihlerine göre **eidolon**, "sahte kabul edilen bir put-perest tanrısını temsil etme" şeklinde bir anlam kazanmıştır. **Vulgate** (Kitâb-ı Mukaddes'in Latince tercümesi) söz konusu İbrânice kelimeleri tercüme edebilmek için **idolum** (put) ve **simulacrum** (sûret) kelimeleri kullanılmıştır. **Eidolon**a apokrif kabul edilen eserlerde de sıkça rastlanır. **Eidolon** kelimesi Yunanca Yeni Ahid'in İnciller dışındaki bölümlerinde yer almaktadır (Resullerin İşleri, 7/41, 15/21; Romalılar'a Mektup, 2/22; Korintoslular'a Birinci Mektup, 8/4, 7, 10/9, 12/2). Bazı Yeni Ahid pasajlarında pagan tanrılarının var olmadığı

(Galatyalılar'a İkinci Mektup, 4/8) ve onlara yapılan ibadetin arkasında şeytanların parmağının bulunduğu (Korintoslular'a Birinci Mektup, 10/9; *ER*, VII, 73) belirtilmektedir.

İslâm'ın doğuşuna tekaddüm eden Câhiliye dönemiyle İslâm'ın zuhuru sırasındaki müşrik Araplar'ın dinleri hakkında ayrıntılı bilgilerin yer aldığı Kur'an-ı Kerim'de putu veya putları ifade etmek üzere **ensâm**, **ensâb**, **evsân**, **cibt**, **timsâl** (temâsîl), **ünsâ** (inâs) ve **tâgût** gibi kelimeler kullanılmıştır. Bunların ilk üçü çoğul olup tekilleri **sanem**, **nusb** ve **vesendir**. **Sanem** Sâmi dillerindeki **salm** kökünden türemiş olup sözlükte "Allah'ın dışında ilâh edinilen şey" demektir. **Sanem** "sûret, resim" ve özellikle "put" anlamına gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de daima çoğul şekli ile yer alır (el-En'âm 6/74; el-A'râf 7/138; İbrâhîm 14/35; el-Enbiyâ 21/57; eş-Şuarâ 26/71). Eski Ahid'de genellikle "put, oyma ve dökme put" mânalarında kullanılmıştır (Sayılar, 33/52; II. Krallar, 6/18; Hezekiel, 7/20; Amos, 5/26). **Sanem** ayrıca ağaçtan yontulmuş, altın, gümüş yahut bakırdan dökülmüş olup cismi veya belli bir şekli olan putu ifade eder. "Dikmek" anlamındaki **nasb** kökünden "dikili taş" anlamına gelen **nusb**, putlar adına kesilen hayvanların kanlarının üzerlerine döküldüğü mezar taşları gibi taş bloku ifade eder. Esasen Kâbe'nin harem bölgesinin sınırlarını belirleyen kaba taş sütunlardan ibaret olan **ensâb** yerleşik topluluklar arasında Kâbe'deki putların şekillerinin işlendiği taşlar yani **ensâm** haline getirilmiş ve bazı göçebe topluluklarda nâdirenen ilâhların sembolü olarak kullanılmıştır. **Ensâb** adı verilen putların belirli şekil verilmiş hallerine **ensâm** veya **evsân** denilmiştir. **Vesen** ise "sadece taştan yapılan, fakat cismi veya belli bir şekli olmayan put" demektir. Daha ziyade resim biçimindeki objeler hakkında kullanılır. Ayrıca **evsân**, yalnız düzmece tanrıları simgeleyen nesnel ve somut imajlara değil en geniş anlamıyla asılsız inanç ve uygulamalarla ya da sahte değerlere bağlanma eğilimiyle bir arada düşünülebilen her şeye işaret etmektedir. Bunun içindir ki ilgili âyetin hemen arkasından "her türlü asılsız sözden kaçınma" buyruğu gelmektedir (el-Hac 22/30).

Kur'an'da **tâgûtla** birlikte sadece bir yerde geçen **cibt**, "Allah'tan başka ibadet edilen her şey, kendi başına hiçbir değeri ve faydası olmayan şey, hiçbir gerçeğe dayanmayan anlamsız gizler" gibi mânalara gelir. Ayrıca **put**, **puta** tapınma, sihir, falcı ve büyücüler hakkında da kullanılır. Ken-

dilerine kitaptan bir nasip verilmiş olanları görmüyor musun? Onlar cibte ve tâgûta inanıyorlar meâlindeki âyetle görülen (en-Nisâ 4/51) cibtin sihir, tâgûtan da şeytan olduğu ifade edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de sekiz yerde geçen (el-Bakara 2/256-257; en-Nisâ 4/51, 60, 76; el-Mâide 5/60; en-Nahl 16/36; ez-Zümer 39/17) ve "put, putperestlik, put evi" gibi mânalarda kullanılan tâgût ise öncelikle Allah'tan başka ibadet edilen her şeyi ifade eder. Ayrıca büyüçüye, kâhine, cinlerin âsi olanına, insanı hayır yolundan, böylece Allah'tan uzaklaştıran ve şeytana yönelten sahte tanrı-lara da tâgût adı verilir. Hem tekil hem çoğul olarak kullanıldığından "şeytânî güç-ler" mânasına da gelir.

İslâm öncesi dönemde Kâbe'nin içinde ve çevresinde Araplar'a ait 360 kadar put bulunuyordu. Ayrıca Mekke'de her ailenin evinde bir put vardı. Araplar'a göre Kâbe'deki putların en büyüğü ve en meşhuru kırmızı akikten yapılmış insan şeklinde bir put olan Hübel idi. Hübel'in sağ kolu kırktı. Onu ilk diken Huzeyme b. Müdrîke'dir. Önünde yedi adet fal oku vardı. Araplar'ın taptığı putların en önde gelenleri Menât, Lât ve Uzzâ'dır. Menât bunların en eskisi olup Mekke ile Medine arasında Müşşelle yöresinde Kudeyd'e yakın bir yerdedi. Evs ve Hazrec kabileleriyle Medine halkından onlara tâbi olanların putuydu. Sakîf kabilesinin putu olan Lât Tâif'te bulunuyordu. Dört köşe bir kaya parçasından ibaret olup saygınlığı Menât'tan sonra gelirdi. Kureyş halkı ve bütün Araplar ona saygı gösterirdi. Kureyş'in en büyük putu ise Uzzâ idi. Mekke'den Irak'a çıkışta sağda Hürâz isimli vadiye bulunuyordu. Kureyşliler onu ziyaret eder, hediyeler sunar ve yanında kurban keserlerdi. Zâlim b. Es'ad onun üzerine bir ev yaptırmıştı. Câhiliye Arapları bu üç putun Allah'ın kızları olduğuna inanırlardı (en-Nahl 16/57; en-Necm 53/19-23).

Kur'an'da zikredilen İslâm öncesi ibadet objeleri arasında Ved, Süvâ', Yegûs, Yeûk ve Nesr de vardı (Nûh 71/23). Bunlar Nûh kavminin taptığı putlardı. Daha sonra Araplar tarafından da tapınılmıştır. Bunlardan Ved, Kelb kabilesinin putu olup Dûmetülcendel'de, kadın suretindeki Süvâ' ise Yenbu' bölgesinin Ruhât yöresinde bulunuyordu. Bekçisi Liyhânoğulları'ydı. Mezhiç kabilesi ve Cüreş halkı Yegûs'a, Hayvân kabilesi at şeklindeki Yeûk'a, Himyerîler de Belhâ adı verilen bölgedeki Nesr'e tapıyordu. Himyerîler'in ve Yemenliler'in San'a'da Riâm (Riyâm) isimli bir tapınakları daha vardı ve yanında kurbanlar ke-

serlerdi. Bu putun içinden birtakım seslerin işitildiği söylenirdi. Riâm, Himyerîler'in Tûbba' zamanında putlara tapmaktan vazgeçip Yahudiliğe girdikleri sırada yıkılmıştır.

İslâm öncesinde Araplar'ın taptıkları putlar arasında Zülhalesa, Zülkeffeyn, Zûşerâ, Zülkeabât, Fels, Sa'd, Rudâ, Menâf, Ukaysir, Nuhm, Âim, Süayr (Sâir), İsâf ve Nâile de yer alıyordu. Zülhalesa, üzerine bir çeşit taç oyulmuş beyaz bir taşı. Mekke ile Yemen arasında Tebâle adı verilen yerde bulunuyordu. Devs, Has'âm, Becîle ve Ezdû's-Serât ile Hevâzin Arapları'ndan bunlara komşu olanlar Zülhalesa'ya saygı gösterir, kurbanlar sunarlardı. Bu putun önünde "Âmir" (buyurucu), "Nâhi" (yasaklayıcı), "Mutarabbis" (mühlet verici) adlı üç fal oku vardı. Önemli bir karar öncesinde putun önünde bu oklar çekilir ve ona göre hareket edilirdi. Zülkeffeyn Münhib b. Devs oğullarının, Zûşerâ da Ezd soyundan Hâris b. Yeşkür b. Mübeşşir oğullarının putu idi. Vâil ve İyâd oğullarından Bekir ve Tağlib kabilelerinin Zahr adı verilen yerde Sindâd'da Zülkeabât isimli bir tapınakları vardı. Burası bir ibadet yeri değil şerefli ve önemli kabul edilen bir evdi. Uzun bir kayadan ibaret olan Sa'd, Kinâne'nin iki oğlu Mâlik ve Milkân boylarının putu olup Cidde sahilinde bulunuyordu. Fels Tay kabilesinin, Rudâ da Rebîa b. Kâ'b b. Sa'd kabilesinin tapınağıydı. Rudâ'yı Amr b. Rebîa (Müstevğir) yıkmıştır. Menâf'ın nerede bulunduğu ve kimin tarafından dikildiği tam olarak bilinmemekle birlikte Kureyşliler onun ismini Abdümenâf şeklinde çocuklarına veriyordu. Ukaysir, Kudâa, Lahm, Cüzâm, Âmile ve Gatafân'ın Suriye boylarında bulunan putları idi. Nuhm Müzeyne kabilesinin, Âim Ezdû's-Serât'ın, Süayr Aneze'nin putuydu. Benî Muhârib, Hevâzin'e ait Cihâr adlı puta tapıyordu.

Rivayete göre Cürhüm kabilesinden İsâf b. Yâlâ adında bir kişi Zeyd'in kızı Nâile'ye âşık olmuştu. Kabileleri hac için Mekke'ye geldiğinde bu ikisi Kâbe'ye girmiş, orada baş başa kaldıkları bir sırada cinsel ilişkide bulunmuş ve hemen ikisi de taş haline gelmiştir. Ertesi sabah onları Kâbe'den çıkaranlar halka ibret olsun diye birini Kâbe'nin yanına, diğerini Zemzem Kuyusu'na yakın bir yere dikmiştir. Fakat olayın üstünden uzun süre geçip de putlara tapılmaya başlanınca Huzâa ve Kureyş ile Mekke dışındaki Araplar'dan Kâbe'ye hacca gelenler tarafından bunlara da tapılmaya başlanmıştır. Diğer bir rivayete göre ise Allah onların Kâbe'de günah işlemelerine fırsat vermeden her ikisini taş yapmıştır;

bunun üzerine İsâf Safâ'ya, Nâile Merve'ye dikilmiştir.

Kâbe'nin içinde ve civarında bulunan putların hepsi Mekke'nin fethi günü Hz. Peygamber'in emriyle yıkılmış ve Kâbe'nin dışına çıkarılarak ortadan kaldırılmıştır (ayrıca bk. ARAP [İslâm'dan Önce Araplar'da Din]; PUTPERESTLİK).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İşfahânî, *el-Müfredât*, "nşb", "şnm", "ebt", "vsn", "tgy" md.leri; *Lisânü'l-'Arab*, "nşb", "şnm" md.leri; DCR, s. 347; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı: Kitâb al-Asnâm* (trc. Beyza Düşüngen), Ankara 1969, s. 16-53; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 27-28, 78-91; Ezrâkî, *Ahâbâru Mekke*, Mekke 1385/1965, s. 65, 78, 100, 117, 119; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 116-118; V, 4-5, 204-205, 284, 287, 366-368, 391, 438-439; İbn Kesîr, *es-Sîre*, I, 60-73; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VI, 227-289; Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1982, s. 104-110; Fr. Buhl, "Nusub", *JA*, IX, 370; Julien Ries, "Idolarty", *ER*, VII, 73; T. Fahd, "Nusub", *Et*² (Ing.), VIII, 154-155; a.mif., "Şanam", a.e., IX, 5-6; Ömer Faruk Harman, "Hübel", *DA*, XVIII, 444-445.

AHMET GÜÇ

PUTPERESTLİK

Putperestlik çok tanrılı dinlerde tanrısal varlıkları sembolize eden çeşitli figür-lere tapınmayı ifade eder. Batı dillerinde **idolatri** ve **paganizm**, İslâmî kaynaklarda **veseniyiye** terimlerinin karşılığıdır. Yunanca **eidolon** (put, idol) ve **latreia** (tapınma) kelimelerinden türetilen idolatri, "sûret ve temsillere yanlış şekilde ve yanlış sebeplerle değer verme veya tâzimde bulunma" şeklinde tanımlanır (Barfield, s. 110-111). Latince **pagandam** (köylü, taşralı) türeyen **paganizm** ise Ortaçağ başlarından itibaren kilise tarafından hristiyan olmayanlar, XVIII. yüzyıldan itibaren ise çok tanrılı dinî geleneklerdeki putperestlik için kullanılmıştır. İslâmî kaynaklarda put karşılığında kullanılan, insan sûretindeki putun kastedildiği **vesen** (çoğulu evsân) kelimesinden türetilen **veseniyiye** de genel anlamda putperestliği ifade eder. Putperestlere de abedetül-evsân denir.

İslâm kaynakları tarihî açıdan putperestliği genellikle Hz. Nûh dönemiyle başlatma eğilimindedir (Zemahşerî, IV, 164; İbn Kesîr, *es-Sîre*, I, 68). Bu gelenek Hûd, Âd ve Semûd kavimleri zamanında sürmüştür (Hûd 11/53-55; Fussilet 41/14). Puta tapıcılığın yaygın olduğu Hz. İbrâhim devrinde İbrâhim'in babası Âzer (Tevrat'a göre Terah) puta tapan (Yeşu, 24/2) ve geçimini put yapıp satarak temin eden biri olarak tanırlar. Hz. İbrâhim babasını, "Sen putları ilâh mı ediniyorsun? Şüphesiz ben seni